

M. C. Şhabeddin Tekindağ

ÂLİ FUAD TÜRKGELDİNİN TIRAN ELÇİLİĞİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Sayı 3 den ayrı basım

208 No: ab130

21 No: ab128

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI

İstanbul - 1973

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. ab 130

SINIFLAMA NO.

ab 128

BAĞIŞCI M. Sözen

GELİŞ TARİHİ 2007

Metin Şahin
Resmî Elçilik
1936

ÂLİ FUAD TÜRKGELDİ'NİN TIRAN ELÇİLİĞİ

M. C. Şehabeddin Tekindağ

Sedaret müsteşarı Ali Fuad Türkgeldi'nin büyük oğlu olan Âli Fuad Türkgeldi, Rio De Janeiro ve Tiran elçiliklerinde bulunmuş kıymetli bir hariciyecidir². Resmî vazifesi yanında gittiği ve gezdiği yerlerin şehir ve kasabaları hakkında tarihî bilgileri de ihtivâ eden intibalarını kaleme almıştır. Burada bir kısmını neşrettiğimiz Arnavudluk elçiliği intibaları da bunlardan biridir. Dışişleri Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu (ölm. 1958) na vekâlet ettiği³ bir sırada 19 Kasım 1936 akşamı Afganistan Harbiye Nâzırı Mahmud Han'ın şerefine verilen bir ziyafette henüz sofraya oturmadan Hariciye Vekili Tevfik Rüşdü Aras, yanına giderek Tiran elçiliğini teklif etmiş, o da bu memuriyeti üç şartla kabul edeceğini bildirmiştir : 1 — *Arnavudluk'da samimî bir dostluk tesisine çalışırım*, 2 — *İtalya aleyhine tahrikâtta bulunmam*, 3 — *Sırbların, Yunanlıların peyki olmam, müstakil bir Türk siyaseti tâkip ederim*⁴. Gerek Aras ve gerekse şartları kendisine bildirilen Menemencioğlu, teklifi kabul etmişlerdir. Fakat, İsmet Paşa : «*sen seyahate gidiyorsun, Nu'man hasta, vekâlette ondan başka kimse yok*» diye vekâletten ayrılmasına muvafakat etmemiş ise de, Tevfik Rüşdü : «*çalışmak bir adam için mağduriyeti mucib olmamalıdır*»⁵ kabilinden sözlerle, ısrar ve Başvekilin ancak haricdeki elçilerden birinin yerine tâyini şartıyla onun vekâletten ayrılmasına muvafakat etmiştir. Bunun üzerine Vekil, 26 Kasım Perşembe akşamı Reisi Cumhûr Atatürk'ün de onayını aldıktan sonra Ankara Palas'daki odasında bekleyen Âli Fuad Türkgeldi'yi memurları vasıtasıyla telefonla tebrik etmiş, ertesi cumartesi günü agreman istemiştir ki, Âli Fuad Türkgeldi, Arnavudların kabulde müsaraat göstermelerini takdirle kaydeder : «*Ferdası cuma günü agreman istendi. Arnavudlar kabulde müsaraat gösterdiler. Gelen telgrafın suretini kaydediyorum: 27 tarihli telgrafnâme cevabıdır. Hâriciye Nâzırı kiralın ve Arnavudluk Hükûmetinin Âli Türkgeldi'nin Türkiye elçiliğine tâyini büyük memnuniyet ve bahtiyarlıkla kabul ettiğini beni nezdine çağırarak tebliğ et-*

di. *Nâzır bu vesile ile iki memleket arasındaki münasebatın daha ziyâde derinleşmesi ve Ankara'ya bir elçi gönderilmesi için elinden gelebilecek her şeyi yapmayı şeref bildiğini tekrar etdi arz olunur Türker»⁶. Kararnâmesi-nin tanzimi tarihi 10 Aralık olup Atatürk'ün kararnâmeyi imzaladığı tarih ise Rio De Janeiro elçiliğinden istifâsının kabulüne rastlayan 17 Aralıktır. Bu suretle, Türkgeldi'nin de belirttiği gibi, birinci ve ikinci elçiliklerinin arasında tam beş sene geçmiştir.*

Âli Fuad Türkgeldi, Arnavudluğa gitmeden önce Atatürk ve İsmet Paşa ile de görüşmüştür ki, bu onun Atatürk'ü son görüşü olmuştur : «*Kânûn-ı sâni bidâyetinde Romanya sefiri Telemak'ı Reisi Cumhûrun yanına çıkarmışdım. Atatürk sefir ayrıldıktan sonra yirmi dakika beni yanında alıyordu. Bir çok meselelere ve bilhâssa o zaman pek meşgul olduğu Hatay işlerine temas etdi. Müttâlaamı sordu. Fikirlerimi münâkaşa etdi. Diğer kabuller esnasında olduğu gibi âsârı nezâket gösterdi. Ben Tiran'a gideceğimi mevzûu bahis etmedim. Bu kendisini son görüşüm olmuştur. Ayrıca mülâkat istemeğe lüzum görmeyerek Ankara'dan hareketim günü Riyâseti Cumhûr köşküne gidip deftere yazılmakla iktifâ etdim. İsmet Paşa bir öğle yemeğine çağırdı. Fakat Tiran'a âid bir şey görüşülmedi. Çünkü o da Hatay işleriyle meşbû idi»⁷.*

Âli Fuad Türkgeldi, Tiran elçisi olarak 1937 Ocak ayının 25'inci Pazartesi akşamı Baş-Kâtip Vedad'la birlikte İstanbul'dan hareket etmiş ve ayın 28'inci Perşembe günü saat 2,5'da Brendizi'ye vasil olmuştur. Oradan otomobille Bari'ye giderek geceyi rıhtım üzerindeki *Hôtel des Nations*'da geçiren Türkgeldi, 29'uncu Cuma akşamı saat 10'da vapura binerek ertesi sabah 7'de Draç Limanı'na çıkmıştır. Sönük ve fakir bir liman olan Draç'da kendisini Arnavudluk Teşrifat Müdürü Malik Bey, Draç Liman Kumandanı, Tiran'da bulunan Türk tebaasından üç dört kişi, ikinci kâtip Tevfik Bey'le birlikde istikbal etmişler, biraz dinlendikten ve resimleri alındıktan sonra Teşrifât Müdürü ile Arnavudluk Hükûmeti tarafından tahsis edilen otomobile binerek Tiran'a gitmişlerdir. Türkgeldi, Draç ve Tiran hakkında edindiği ilk intibalarını şu şekilde belirtir : «*Hava magmum idi. Drac şehri ve bilhâssa çarşusu bize fena bir tesir bıraktı. Güzergâhın ilk kısmını da bu tesiri lehe tâdil edecek şekilde bulmadım. Bu intiba Arnavudlukda bulunduğum müddetce devam ederek pek sevdiğim, pek beğendiğim bu memleketin muhtelif şehirleri, manzaraları arasında en hoşlanmadığım yer Drac ve civarı olmuştur. Üç çeyreklik bir yolculuğu müteâkib Tiran'a varınca aylarca çok tatlı, neş'eli, son ayında ise çok hazin, çok üzüntülü zamanlar geçirdiğim sefâret binasını umduğumdan iyi bulunca pek memnun oldum.*

*Bu suretle ilk fena intibaım zâil oldu*⁸. Malik Bey'le bir süre görüşen Türk elçisi, hafta tâtili münasebetiyle Hâriciye Nâzırından Pazartesi günü için mülâkat isteyeceğini söylemiş, Pazar akşamı Hâriciye Nâzırı Ekrem Bey Libohova, ikinci kâtip Tevfik Bey'e bizzat telefon ederek Pazartesi öğleden sonra kendisini kabul edeceğini, Salı sabahı da kırala itimadnâmesini takdim edebileceğini bildirmiştir. Türkgeldi, bu kadar süratin diğer sefirler ve Arnavud ricâli arasında hayreti mucip olduğunu zikreder: «*Tiran'da herhangi bir devlete mensub olursa olsun bir sefirin bu kadar süratle huzura kabul edilmesi misli mesbuk olmayan bir hâdise olduğundan ve yeni gelen Romanya sefiri on günden beri itimadnâmesinin takdimine muntazır bulunduğundan keyfiyet sefirler ve Arnavudluk ricâli arasında hayreti mucib oldu. Hatta Amerika sefiri bu sürati kabulden dolayı bilhâssa beni tebrik etdi. Huzura kabulü için bir ay beklemiş olan Bulgar sefiri de bunun büyük bir cemile olduğunu söyledi*»⁹. Bundan sonra Tiran'ı tasvir ederek Hâriciye Nâzırı ile ilk temaslarını ve itimadnâmesini Kıral Zogo'ya takdimini uzunuzadıya anlatan Türk elçisi, Zogo'nun hayatı, Arnavudluk ricâli ve Tiran'daki sefirler hakkında gayet enteresan bilgi ve haberler vermektedir.

İleride bu önemli elçilik hatırasının tamamının neşri düşünüldüğünden, biz, ancak, bir kısmını neşrederek, araştırmacıların, hâriciyenin ve diğer ilgililerin dikkatlerini çekmeğe, İtalyan işgalinden (7 Nisan 1939) önceki Arnavudluk hakkında bir fikir vermeğe çalıştık.

Arnavudlukda tarzı hayatım

«Tiran'a muvassalatımdan itibâren Arnavud ricâli ile başlayan münasebat tedricen artarak elçilik Arnavudlar için memnuniyetle ve külfetsizce gidilen bir ziyâretgâh halini almış idi. Bundan yirmi beş seneden ibâret bir ayrılığın silemediği duyguların, kıralın şahsına karşı gösterdiği teveccühün ve elçiliğe gelenlerin gördükleri hürmet ve samimiyet dolayısıyla mutayyiben avdetlerinin ve bir de yerli ve ecnebi bir çok zevat ile temasın derece derece te'siri olmuş idi.

Sefâretin her hususda mükemmel bir şekil almasında iki mühim âmil oldu.

Baş-Kâtib Vedad tab'an intizam-perver, nefâis-perest olduğundan eşya ile, yiyeceklerle, otomobille meşgul olmağı kendisine bir zevk edinmiş idi. Muhtelif memleketlerden getirtilecek mevad hakkında bir çok mektub yazmakdan üşenmezdi. Bu suretle İngiltere'den, Fransa'dan, İtalya'dan, Yu-

goslavya'dan giyecek, içecek ve yiyecek getirilir idi. Bilhâssa Bari'den celbedilen turfanda meyvalar ziyâfetlerde pek makbule geçirdi.

Kusurlarına rağmen Arnavudluğun bir çok kibar âileleri ile karâbetinden dolayı tercüman İskender Fraşeri müfid olduğu gibi san'atında mahir bir aşçı ile işinin ehli bir metrdotel ve mustaid bir kavvas bulunması yüzünden elçilik Tiran'da iyi ve temiz ziyâfet verilen bir yer olmuştu. Bilhâssa ağustosda me'zunen İstanbul'a gelmemden bilistifâde yapılan tâdilât sayesinde binanın alt katında birbirinden geçilir üç büyük salon vücuda gelmiş ve bunlara üst kattaki sofanın ve odaların dahi ilâvesiyle elçilik üç yüz kişilik resmi kabullere müsaid bir şekle girmiş idi. Bu suretle iydi millî münasebetiyle verdiğim suvare herkesin takdirini mucib olmuş idi.

On dört, on altı kişilik resmî ziyâfetlerden başka ileri gelen Arnavud âileleriyle ecnebilerden mürekkeb hususî yemekler, koktay partileri, haftada bir gece biriç tertib ederdim. Bunlarda yiyecek ve içecek hakikaten mu'tena olurdu. Ziyâfetlerin pek makbule geçenlerinden biri de kıralın resmî ve hususî adamlarına verdiğim bir akşam yemeği idi. Dâhiliye Nâzırı Musa Bu-ka¹⁰, meb'usan ikinci reisi Hikmet Delonya¹¹, Câfer Opi¹², Lâlâ Abdurrahman Aga¹³, Abdurrahman Debre¹⁴, meb'us Hafız Cemal Ali Baga¹⁵, Tiran Mutasarrıfı, Tiran Belediye Reisi, Baş-Mabeynci, Saray Muhafız Kumandanı hazır idiler. Samimiyeti te'min için sofrada yer göstermeğe ve elbise kaydı koymadığıma pek memnun oldular. Ziyâfetde kıralın şerefine şampanya içdim. Garib bir tesadüf eseri olarak kıralın bütün bendegânı pür neş'e yemekde iken Edhem Toto isyânı başlamış imiş. Buna ertesi sabah muttali olmuşlardır.

İ'tina eylediğim bir cihet de dâvetlerimi, temaslarımı yalnız müslüman unsura hasr etmemek idi. Ortodokslardan, Katoliklerden ahbablarım vardı. Bu da kıralın ve Arnavudların takdirlerini mucib olurdu. Bir de yalnız resmî vazifesi olanlarla görüşmekle iktifa etmeyüb muhtelif meslekde bulunanlarla, tekaüdlerle, gençlerle te'sisi münâsebâta i'tina ederdim. Sefâretin bu tarzı hareketi de pek beğenilir idi. Ben ve Vedad bekâr olduğumuz halde kibar âileler, hatta evlenmemiş asil kızlar elçiliğe zevkle, memnuniyetle gelirlerdi. İşte bu samimiyetin neticesidir ki Vedad'ın intihariyle duçar olduğum hazin âkibet Tiran'da umumî bir teessür uyandırmışdır.

Sabahleyin ekseriya Arnavud ricâlinden ziyaretçiler gelirdi. Öğle yemeğini müteâkib işe bakdıktan sonra Vedad ile birlikde otomobil ile civarda bir yere giderdik. Ekseriyet üzere İlbasan yolunda arabaların tevakkuf mahalli olan sed üzerindeki kahveye uğrar oradan yine otomobil ile (Kâfi

Gurabe) zirvesine kadar çıkdıktan sonra «*düşeli zülfi hamından dile sevda sevdagezerim kûhu cunûnu deyü leylâ leylâ*» diyerek dağdan inerdik.

Yalnız Arnavudluğun değil Avrupanın da en güzel manzaralarından birini teşkil eden (Kâfî Gurabe) nin yeşil dağları, nim munis, nim vahşi uçurumları, ileriledikçe letâfetde biribirine regabet (rekabet) eyleyen bedi'alara sahne olan yollarile bize bıraktığı tatlı intiba'ın hatırasını daima muhâfaza ederim.

Kâfî Gurab Tiran'ı İlbasan'a vasl eden dağların geçididir. Burada İtalyanlar sevkülceyş maksadla mükemmel bir otomobil yolu yapmışlardır. Dağların tepesinden uçurumlar arasında geçen bir yoldan bir çok dönemeçlerle İlbasan'a inilir.

İlbasan vadide bir şehirdir. Bâzı aksamı Aksaray'ın Sofular Mahallesi-ni andırmakla beraber güzel binaları vardır. Âkif Paşa'nın, Şevket Bey Vir-lasının¹⁶ büyük bağçeler ve duvarlar içinde haremli, selâmlıklı konakları bu cümledendir. Bunların bâzı aksamı ihtilâller esnasında yakılmıştır. Câmilerin ekser minareleri yıkılmış, cümlesi harabîye yüz tutmuştur. Sokaklar umumiyet üzere dar olub ortadan sular akar. Şehirdeki kalenin yalnız bir burcu kalmıştır. Tomor dağı buradan gözüktür. İşkumbi nehri şehrin yanından geçerek Gigalığı Toskalıktan ayırır¹⁷.

Nehir üzerindeki Kurt Paşa Köprüsü'nden geçince muntazam bir yol ile ıhcalara gidilir. Burada bir bağçe içinde oldukça muntazam bir otel, bir gazino, kükürt banyoları için de ayrı bir mahal yapılmıştır. Bir az daha ileride eski kaplıca yerleri görülür. Bunlar pek ibtidâî bir haldedir. Yerlerde asit sülfirik olduğundan kibrit çakınca iştiâl ediyor.

Tiran-İlbasan yolu üzerinde Arnavudluğun eski kalelerinden Pétrela'ya gider idik. Köye kadar otomobil ile çıkılabilir. Burada İskender Bey'le harb etmiş olan Hamza Paşa'nın temizce bir türbesi mevcuddur. Dağa yükselirken Arzan nehri'nin çizdiği kavisler hoş bir manzara arz eder. Köyden gayet dik bir yol ile dağın zirvesinde bulunan kaleye çıkılır. Kalede bir de câmi vardır.

Hatıratı maziyei canlandıran bu köye her çıkışında Arnavudlukda hâkimiyetimizi te'sis uğurunda fedâyı can eden kahramanları düşünerek mahzun olur idim.

Tiran'dan İškodra'ya giden yol cihetinde, İskender Bey'in maskatı re'si olan Kruya = Akhisar da sık sık ziyâret ettiğimiz yerlerden biri idi. Bir taraftan Tiran ovasına diğer cihetden Dıraç'a kadar hâkim yüksek bir dağın ortasında kurulmuş ve asır-dide zeytun ormanları arasında döne döne çıkılarak varılan bu kasaba kalesile içinde vaktiyle Toptanî âilesinin ikametgâ-

hı olan hükümet konağıle, çarşusile, mahallî üslûbda binalarile, sokaklarile tam kurunı vustaî bir şekil irâe eder. Dar ve sarp bir yol ile dağın zirve-sindeki Bektaşî Tekyesine çıkılır. Arnavudlukda Bektaşîler büyük bir zevki selim ile en güzel dağ tepelerinde, ormanlıklarda, çemenzarda tekyeler yapmışlardır.

Kruya'nın karşusunda Prezza denilen bir diğer kale ve köy mevcuttur. Buraya da bozuk fakat döndükce letâfeti artan bir otomobil yolule çıkılır. Aşağıdaki ova Arnavudluğun en münbit aksamındandır. Kale büyük bir köyün müntehasındadır. Buranın manzarası hem Kruya hem de Dıraç ci-hetine doğru olduğundan fevkalâde latifdir. Prezza'dan bir dönüşümüzde aşağıda bıraktığımız otomobilin üzerindeki bayrakdan milliyetimizi anlamış olan bir gencin bizi görünce atından inüb kemâli ta'zim ile yerden selâm vermesi gözümün önünden gitmez. Yine bir defasında altı yedi yaşında bir fakir çocuk pek mahcub bir tarzda bizden bir kuruş isteyince kendisine bir frank vermemden fevkalâde memnun olarak bu parayı hak etmek için yol göstermek, paltomuzu taşımak suretiyle nasıl hizmet edeceğini bilemedi. Bunu hatırımdan çıkarmam. Bu küçük çocuğun hareketi Arnavudlardaki millî gururun bir timsâlidir. Çocuğun ismi Ramazan olduğu halde adını sorunca (Zan) dedi. Arnavud köylerinde isimlerin son hecelerile çağırıldığına mükerreren şâhid olduk. Arnavudluğun her tarafında halk tarafından pek çok tezahürlere şâhid olurduk. Dıraç - Tiran üzerinde bulunan Şiyak'dan her geçişimizde otomobildeki Türk bayrağını gören ahali ayağa kalkarak bizi selâmlarlar idi. Fakat aynı kasabadan geçen diğer sefâret otomobillerine kimse ehemmiyet vermez idi. Gittiğimiz yerlerde ahali, jandarmalar hürmet ve müzaharet ibrâzında birbirile müsâbakat iderlerdi. Bu alâkalar kemâli ehemmiyetle nazarı itibara alınmağa, bu sevgiler istifâde edilmeğe lâik idi. Onun için bu yolda bilâ tereddüd yürümeğe başlayarak sonuna kadar bu iz üzerinde devam etdim. Tiran dahilinde eski zamanları hatırlatan ibtidâî sokaklar, asır-dide evler arasında dolaşmak benim için başlıca bir zevk teşkil ederdi. Bâzan da Midhat Bey Fraşeri'nin kitabı dükkânına uğradım. Nevî şahsına münhasır olan bu zat Selânik Vilâyeti Umûrî Ecnebiyye Müdüriyetinde, Arnavudluğun bidayeti teşekkülünde İsmail Kemal'in, Turhan Paşa'nın kabinelerinde, harbî umumî ve mütâreke senelerinde Arnavudluk lehine kalemile mücadelelerde nihâyet Atina elçiliğinde bulunduktan sonra ihtiyarı tekaüd ve inzivâ iderek kitabcılıkla iştigale başlamış idi. Zogo'nun düşmanlarından olduğu gibi memleketimize karşı dostane hissiyat besleme-diği yazılarından anlaşılır idi. Fakat bu yazıların içinde Arnavudluk isyânın-

dan bahsederken Türkler üzerinde oturdukları dalı kendi ellerile kesdiler gibi hakikatlerde bulunurdu.

Midhat Bey'in evinde muntazam bir kütübhânesi vardı. Bir kısım kitaplarını da dükkânında satar ve Avrupadan eserler getirtirdi. Balkanlara âid nadir kitaplar bulunduğundan buraya devam benim için istifâdeli olurdu. Tiran'da diğer bir kitabcı dükkânı daha vardı. Bu vasıta ile de Avrupada(n) bir hayli kitab getirtmiş idim.

Tiran'da bir de bağçe içinde bir iki odalı ve bir katlı bir kulüb vardı. Fakat buranın müdavimleri mahdud ve muayyen (bir) kaç zata münhasır olduğundan ve diplomatlar pek devam etmediklerinden ben de ender uğradım.

Gezintilerden avdetde sefâretde veya haricde bir ziyâfet yoksa akşam yemeğinden sonra rapor yazmak veya Avrupadan getirdiğim kitapların mü-tâlaasıyla meşgul olmak suretiyle ikinci bir tatlı zaman geçirirdim. Bu müddet zarfında Vedad da odasına çekilerek mütâlaa ile meşgul olurdu. Bu suretle Arnavudlukdaki hayatım zevk ve sa'yın imtizacından müteşekkil pek hoş bir tarzda devam idüb giderdi.

Memleket dahilinde ve haricinde gezintiler

Arnavudlukda bulunduğum müddetce yaptığım tenezzühler bu kısa gezintilere münhasır kalmamışdı. Kordiplomatiğe mensub arkadaşlarla birlikde

- 1 — İşkodra - Budva yoluyla Karadağ'a
- 2 — Avlonya ve Berat taraflarına
- 3 — Dubrovnik'e otomobil seyyahatleri yapmış idim. Bunlara âid notlarımı kayd idiyorum.

İşkodra - Budva - Karadağ

Tiran'dan İşkodra'ya kadar muntazam bir otomobil yolu vardır. Pâyı-tahtdan Dıraç'a giden caddeden Kruya istikametinde sağa dönülüb bu şehir sağda bırakıldıktan sonra geniş bir vadiden yola devam edilir. Bu havali münbit ve nisbeten mâmur olduğu gibi etrafdaki dağlar ağaçlarla mes-turdur. İki saatlik otomobil yolculuğunu müteâkib Mâmure denilen şirin bir köye varılır. Burası yolcuların tevakkuf mahallidir. Köyün iyi bir kahvesi vardır. Yola devam ettikçe yine sağ cihetde mâmur katolik köylerine tesadüf olunur. Nihayet Mat nehri üzerine kurulmuş muhteşem bir köprüye varılır. Bu köprü Arnavud devletinin vücuda getirdiği âsârı nâfianın başlıca-

larındandır. Bunun hemen yanında Sırlara karşı tahkim edilmiş cesim bir dağ, Miloti istihkâmâtı yükselir. Dağın eteğine giden yol Leş kasabasına isâl eder. İki dağın eteğinde ve Drin nehri'nin kenarında olan bu kasabanın hiç bir hususiyeti yoktur. Civardaki çıplak dağlardan birinin üzerinde bir Bektaşî Zâviyesi, diğerinde eski kale surları görünür. Drin nehri boyunca bir müddet dağ eteğinde devam eden zevksiz bir güzergâhdan sonra Zadrima ovasına¹⁸ varılır. Buradan itibâren latif bir çemenzar başlar. İşkodralı âilesinin¹⁹ maskatı re'si olan Buşat köyü²⁰nden geçilince İşkodra'ya hâkim dağlar görünmeğe başlar.

İşkodra'ya bağçe içinde evlerle muhat bir mahalleden girilir. Tarihi kale şehrin hemen medhalinde olan Rozofalt dağı'nın üzerindedir. Muntazam bir yol ile çıkılır. Medhalinde oyma parmaklık içinde üzeri yazısız, içinde meyvalı bir incir ağacı bulunan bir mezar vardır. Buşatlı âilesine mensub bir kadının²¹ kabridir.

Kale üç sahadan mürekkebirdir. Kapudan içeri girince üzeri kapalı bir dehlizin ikinci kapusunda(n) birinci sahaya girilir. İkinci kısımda kiliseden çevrilmiş harab bir câmi..... üçüncü kısımda ancak âsârı kalan Buşatlı sarayının bakiyesi vardır. İşkodra kalesi Balkan Harbi esnasında harab olmuştur.

Kalenin karşusunda yine Balkan Harbinde müdafaası ile meşhur Tarabus dağı bir kısım manzarayı kapamakla beraber diğer cihetlerden yeni şehre, göle, köprü, Drin ve Boyana nehirlerine ve Malisyalara doğru geniş bir nezâreti vardır. Ova cihetinde Boşatlı Mehmed Paşa'nın yaptırdığı Kurşunlu Câmi²² muhteşemdir.

Eski İşkodra şehri ve gölün iskelesi kalenin eteğindedir. Ufacık dükkânlardan ibâret olan çarşu vaktiyle pek meşhur iken bugünkü kıymeti mâzinin hâtırasını taşımaktan ibâretidir.

Eski İşkodra'dan bir müddet yürüdükden sonra asıl şehre gelinir. Burası muntazam caddeleri, yüksek duvarlarla muhat bağçeler içinde yemiş ağaçlı evleri, câmileri, kiliseleri, muntazam otelleri, dükkânları, umumî parkları, Osmanlı zamanından kalma büyük hükûmet konağı ile temiz ve şirin bir manzara arz eder.

Tarabus dağı'nın eteğinde ve İşkodra gölü'nün kenarında Chiroca köyü vardır. Kahvesi pek hoşdur. Şiroka sırtlarında kırala ihdâ edilen bir köşk mevcuttur.

İşkodra'nın ziyâret yerlerinden biri de şehre yedi kilometre mesafede Mesi nehri üzerinde Türk âsârından kemerli taş köprüdür. Tarzı mimarisi hususiyeti haizdir.

İşkodra'nın oldukça muntazam bir müslüman mezarlığı vardır. Balkan Harbi'nde kaleyi müdâfaa eden Hasan Rıza Paşa burada medfundur.

İşkodra'dan ayrulub Boyana nehri'ni ve Arnavudluk hududunu geçtikten sonra yolda ilk tesadüf edilen mâmur ve büyücek kasaba Yeni Bar'dır. Bar, yarım ay şeklinde yukarısı dağ aşağısı düz bir sahadan ibâret ve yukarı doğru yükselen şirin bir yerdir. Yukarı kısmında tarihî Bar kalesi temamilik yıkılmış olduğundan harabeleri insana haşyet vermektedir. Kale haricinde merdibanlı bir yokuş ve iki tarafda evler ve nihayet bir çarşu vardır. Burada mühim miktarda İslâm nüfusu kalmıştır. Yeni Bar sahilindedir. En göze çarpan binası Karadağ kiralının sarayıdır. Bağçesinde sal-dide ağaçlar vardır.

Bar'dan itibâren etraf pek güzelleşir yol da muntazamdır. Sipeza şehri müteâkib manzara bütün bütün letâfet kesb eder. Bu kasabanın biraz ilerisindeki bir boğazla tabiat Arnavudluğu Dalmaçya'dan ayırır. 93 Harbinden evvelki Osmanlı Avusturya hududunun ne kadar tabii olduğu anlaşılır. Çünkü buradan itibâren her şey değişir. Tâkib edilen yolun üzerinde Sen Stefan yarım adasına ve buna isâl eden sahadaki Yugoslav hânedânına âid zarif mâlikânelere tesadüf edilir.

Budva Venediklilerden kalma, etrafı surla muhat, temamilik İtalyan üslûbunda bir sahil kalesidir. Kapusunda Venedik arması arslan elân durur. Yolları gayet dar, evler tabiatıyla bağçesizdir. Sokakları asma el lâmbalarla aydınlanılır. Burada temiz fakat elektriksiz bir otelde kaldık. Nefis istakozlar yedik. Budva'nın büyük taşlar önünde dar bir yoldan geçilen küçük bir kumsalı vardır. Budva'dan Çetine'ye çıkan otomobil yolu muntazam parmaklıklı fakat dar olduğundan sekiz yüz metrodan fazla bir yüksekliğe çıkış hem biraz tehlikeli hem de baş döndürücü oluyor.

Eski Karadağ hududuna girince her şey fakr manzarası gösterir. Toprak fakir, ahali fakirdir. Fakat halk pis değildir.

Çetine dört tarafı dağ ile çevrilmiş bir çukur içinde ve Lofçen (Lovçen) dağı'nın hâkim olduğu bir sahadadır. Muntazam yolları, küçük evleri, büyük bir oteli, beş bankası, bütün daireleri toplayan hükümet binası şehre medenî bir manzara, üçüncü dördüncü derecede bir Alman şehri zevkini veriyor.

Şâyânı nazar olan yerleri kırallarının mezarlarını muhtevî bir manastır ile bunun zirvesinde Danilo'nun mezarından ibâretlidir. Kırallın sarayı müze haline ifrağ edilmiştir. Kapudan girince solda kırallın yazı odası gelir. Masanın üzerinde güzel bir hokka takımı duvarlarda bir çok silâh ve bir câmekânlı dolabda bizden alınmış bir çok bayrak, odanın muhtelif yer-

lerinde harbde delinmiş Karadağ bayrakları ve bir cam içinde Buşatlı Kara Mahmud Paşa'nın kesilmiş başı²³, bir camlı dolabda Abdülhamid'in hediye ettiği sırmalı iki eğer vardır.

Bunun karşısında ve kapunun sağındaki oda kıralın ahaliyi kabulüne mahsus imiş. Ortada bir bilârd, duvardaki câmekânlarda kıralın elbisesi durur.

Bir koridorun nihayetindeki çifte nerdibandan yukarı çıkarken Sultan Abdülhamid'in hediye ettiği İstanbul manzaralı yağlı boya resimler görülür.

Üst katda solda altmış kişilik bir yemek odası, bunun yanında kıralın hususî yemek odası, cebhe üzerinde kıralın salonu, yanında büyük merasim salonu ve onun yanında kıraliçenin salonu ve kıralın yatak odası vardır.

Salonlar zevksiz ondokuzuncu asır eşyası ile doludur. Duvarlarda bütün hükümdarların imzalı imzasız resimleri, büyük kıt'ada Karadağ hânedânına ve âilei kıraliyeye âid yağlı boya resimler kıralın İstanbul'u ziyâretinde mihmandarı Turhan Paşa ve yaverlerle birlikte alınmış iki fotoğrafı göze çarpar. Kıralın yatak odasındaki demir karyola gayet sadedir. Büyük bir dolabda sıra ile ecnebi nişanları ve bu meyanda mecidî ve şefkat teşhir edilmektedir. Bu cebhenin karşısundaki odalarda kıraliçenin bilâhare Yugoslav kıralına tahsis olunan muhteşem yatak odası ve karyolası ve bu odanın yanında çocukların odaları gezilir.

Sarayın arkasındaki parkda üç cesim ağaç vardır. Nikola bunun altında icrâyı adâlet eder imiş. Sarayın bağçesi bugün millet bağçesidir.

Çetine'den İşkodra Gölü'nün kenarındaki Riéka'ya kadar muntazam, parapeli fakat dar bir yoldan iniş pek hoşdur. Bu saha yeşildir. Riyeka fakir bir köydür. Buradan Podgoriça'ya kadar tadsız ve çıplak bir dağ yolundan gidildikten sonra Podgoriça ovasına inilir. Bu saha vasi' ve münbitdir. Podgoriça hiç bir hususiyet irâe etmeyen bir şehirdir. Burası sırf Arnavud olup Karadağ ile alâkası olmadığı halde Berlin Muahedesi ile bu küçük devlete bırakılmış idi. Büyük bir câmii ve oteli vardır. Buradan itibâren kışın çamurlu yazın tozlu bir ovoidan Arnavud hududuna doğru gelirken tozdan geçilir. Bu da harab bir kaimakamlık merkezi idi. Balkan Harbine takaddüm eden Arnavud isyânında ismi sık geçirdi. Arnavud hududundan itibâren evvelâ taşlık bir kısımdan geçildikten sonra sol tarafda büyük Malisyalılar²⁴, sağda üç kilometro mesafede İşkodra Gölü olmak üzere git gide münbit ve munis bir manzara arz eden yoldan İşkodra'ya varılır.

آرنا و دلفند طرز هاتم

ترانه مؤلفان اعتباراً آرنا و در طای ابله با شلایات ضایعات شدتاً آریه نره ایلچیلک آرنا و در ایچون
 سترتیم و کلفتسز مه کیولیمه برنه بار نگاه طانی آلمه ایه . بونده کیدی سه نهن دن عبارتن بر آری طیفک سلیمون
 طویغورله ، قرائک شکره فارسی کوسز دیک توجیهک و ایلچیلک کلنله کوردکلری حرنه و صمیمیت طویغورله ایله
 عورتلریک و برده بری واجبی برهوه زوان ایله تماسک و ره دیر تا تیری اولمه ایه .
 سخاوتک هر خصوصه تکمل بر شکل آلماسنده آلمه و هم عامل اولدی .
 باسه کاتب و درار طبعاً انتظام برور ، نقاش برست اولدیفندن ایشا ایلدیه کله ، ادره و بولیم سفون اولغون
 کندییه بر ذروه ایدیمیه ایه . مختلفه کلنلردن کیزنیمه حصار حقیقه برهوه مکتون با ز مقدرن او کورد
 بد صورتله نظرده دن ، فرانسون ، ایتالیا دن ، بوغوسلار و ایلر کجکله ، ایچ طبع ویه کله کیزنیمه ایدی .
 با فاضله بارده هر طبع ایدیمیه طرندده سوهره ضایعه کوردده یک مقوله کوردی .
 حضور لر بر رعنا آرنا و دلفند برهوه باره عالمه لرله فرانندن طولای زجه ان کسند فرشته ری مفید اولدیفنکی
 ضمیمه ماهه براتجی اید ایشیلک اهلیم ، در زودتول و مستدر بر فاضی بولیمی نوزعت ایلچیلک برانده ایل
 و شجرت ضایعت وریله بربر اولمشدی . با فاضله ایشیمده ما زودنا ایشا خوله کوردده با استفاده با ایلان
 مقدمات ساه سده نایف آنته قاشده بر برندن کیله اوج جون مالون و برده کلمه بونده اوسته قاشه کی
 صورتلرک و ادره لرک دهن علامه سب ایلچیلک اوج بوند کیشیک سیم قولله مساعد بر شکل برمه ایدی . بوسورله
 ایلچیلک ضایعت و بر دیکم سواره کورکک نقد بری مهبت اولمه ایه .
 ایون دن ، اون الم کیشیک سیم ضایعتلرک نقد ایدی کلمه آرنا و دلفند لر ایلچیلرک حیدر دن کتب فصیح کلمه
 فرغای یا تیری - هفته ده بر کجه بریج ترتیب ایدیم . بونده به طبع و ایچ کله حقیقه عینا اولورکی .
 ضایعتلرک یک مقوله کیشندن بری ده قرائک سیم و فضیله آدمیله و بر دیکم بر اقسام کله ایدی . دایله نخله
 مویس یوقا ، سعیرات آلمه سیم کلمه دلوینا ، صغراوی ، لاله عبدالرحمه افغان ، عبدالرحمه برده سعیرت حافظه حال
 عالی بغا ، تیران مغزی ، تیران بلدی رئیس ، ناسه مانجیم ، ساری محافظه فرماندای طاهر ایلر . صمیمیت تألمه ایچون
 سفره ده بر کوسز مک و البسه حیدی خوبا ریتمیک معون اولدیلر . ضایعتله قرائک شکره شایمانیا ایدیم .
 مزیمه بر فغان اتری اولدیه قرائک جون نیک کاف بر نشه کلمه ایله ادرهم طویغور عینای با سله ایله . بونا
 ایشی صانع مطلع اولمشدر .
 ایشا ایلچیلک برهوه ده رعوتلریک ، خاسلرک با کیز مسلمان عسره هر ایشمک ایدی . ادره نور اولدورن ، قورنک

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is arranged in several paragraphs, with some lines appearing to be numbered or organized in a list-like structure. The script is dense and characteristic of older handwritten documents.

تیرانه - ایلجهان بول اوزرجه ارنادولنگ استن قلدردن *Pihela* په کیده ایلک . کوبه قدر او طوموبل
 ایلد بیقیلم بیلر . بوراره اسکندر بکلده هره اچینه اولان حظه یا شانک تجزه برتره سی بهورد . طاعه اؤکسلرکه
 ارنده برنلک جینه دنگه قوسلر قوسه بر نطقه *ههم* ایلد . کوبده غایت دبلک بر بول ایلطاعه نروده سنه
 بولان قلدیه بیقیلم . قلدده برده جامع وارده .
 خاطرات ماضیه ی جا نلاندیران بولکوبه هر بیقیلمده ارنادولنگده هاکیمری ناسین اؤغوزخ فزای غایب ایلک قزاقلری
 دوستورده مملو اولوراییم .
 تیراندن اسکندره په کیده بول جینه . اسکندر بکلک مسقط رأس اولام قزاقا - آره طاهر ره صوریه
 زیارت ایلدکیز برکدوت بری ایدی . برطقدن تیران اوده سنه دیکر جیدت راجه قدره حاکم بولک بر طاقه
 اوسته سنه قزوقله و عذریده نوزون ادراندلی اده سنه دونه دونه بیقیلمده واریدن بر نطقه قلدیل
 اچینه طوموبلی غایبک انا قنقاس اولان قزاقیلر ^{قلندر} جایتولید . *همان* اسکندره یازارط . سوتاق قلدیل نام
 حزون و شطاف بر شکل ارنادولنگ . طاعه و صایین بر بول ایل طاعه نروده سنه کیکاشی بکلده سنه بیقیلم .
 ارنادولنگده بکلشد بولک بر نروده سلیم الله اله کوزل طاعه نروده ارنادولنگده . جیزاره نکلر
 یا قلدیل .
 قزوقلک قایتوسه *Bezza* دینله بر نکل قلدیل و موهورد . بویاره ده بوزوقه فقط دوندک لظافن
 آرنان بر اوطوموبل بولیلد بیقیلم . آشاغیده کی اوده ارنادولنگ ان فیت افانند . قلدیل بولک بر بولک
 مناسیده نه . بولانک نطقه کی هم قزوقا هم ده راجه جینه طوموبلی اولدیلدن نونه العاره لظفرد .
Bezza دن بر دوستورده آشاغیده بر اقدین اوطوموبلیک اوزرجه کی بار اقدن مابتری اکلایسه اولان
 بر بکلک بری کورجه آتدن اچون کای قیلم ایلد برون سلام و برسی کوزملک اولدک کیز . نر بر قلدیل سنه ان
 حکم یا شنده بر قیصر صوبه بله محمود بر نروده برون بر عزمه ایلد بجه کلدین بر فزایله و بر ممدن نونه العاده
 ضون اولدیلد بویاره کی صودا اچول بول کوزملک . بالقومری طاسوبه صوبیلد نکل خدمت اچ کای بوردی
 بول قاطمدن بیقایام . بولکوبه جو صیلک هر کمن آرنادولنگده کی ملی عزتک بر نکل ایلد . صوبلک آس رضای
 اولدیلد صوبه آرنی صورجه ایلان ردی . آرنادولنگده اسلک صول هر ایلد طاعه نروده نکلر آشاغیدلده
 ارنادولنگ هر طرفده طاعه طرفدن بله صوبه نطقه هر طرفه ایلد اولورده . راجه - تیران اوزرجه بولان
 ایلدیلد هر کیشیزده اوطوموبلده کی ترک بار ایلن کورن اهلای ایلد قالدومه نری سلامدار ایلد . فقط
 نکلده دیکر سفارت اوطوموبلده کیمه اصیت و بر عزمه ایلد . کید بیز بر نروده اهلای ایلد ایلد ایلد

و مفاخرن ابرازنه بر بر بله ما بقینه ایدلردی . بو عداد قدر کله اقلید نظر اغیاره آلمننه ، بو سوسور استغاره
 ایدلکه ندمه ایه . اولنه ایجون بو بولده بلا نردو بو دریمه با سلا بر نه سوکرت قدر بو این اوزده دوام ایچیم .
 تیران با قلنده اسکی زمانلی فاطماتان انبای سد فاکدر ، عله دیده اولر آراسه طولاسمه نیم ایچین باشیم
 بیزده تکیه ایدردی . معنی ده مدعت بلک فاشردی نکه کناجی دکانه اوغاردیم . فوجی شفته صحر اولان بوزان
 سلانیک ولایتی امور اقلید مد بر نوج ، آنا اولدیکه مایته نکلنده اسماعیل کاللا ، طرکان ناسانیک فایز لر نه
 هر یکجه و تار که سولر نه آنا اولدولر نه قلمله ماملر لر نه نرغ شه آنا ایچیلکده بولندون صله اقبیله نفاقد و
 انوا ایچرک کنا جیلقله استغاره با سلا سه ایه . زوغونک رستلر دن اولدین کیم مکلنه قایس روشانه هباز بلرک
 باز بلر سن آتلا شیلر ایه . فقط بو یاز بلرک ایچیده آنا اولدولر عهیا ننده کیم ابریکه نوز کدر اوزر نه اولدولر
 دالی کندی ادریکه کس دیکر کیم صفتلر ده بولوردی .

مدعت تکلیک اولدنه قنقم بر تلی نرس واردی . برشم کنا بلر نی ده دکاتر حه هاناه و آدودیان اولر کیزردی .
 با فغانر عا شه نارد کنا بلر بولندون بوزای دوام نیم ایچون استغاره کی اولوردی . بزنا و کبر بر کناجی دکانی ده
 واردی . بو واسطه ایدر ده آدودیاره بر ضلی کنا به نرغمه ایهیم .

تیرانده برده بعین ایچیده بر ایکی اولدی و بر قانی بر قلوب واردی . فقط بویانک مد اولدی محدودیمه
 قاج فانه صحر اولدیندن و دیلو مائلر بلک دوام اتمد کتر نه به ده اندر اوغاردیم .

کیز بلر ده عودت سفارته و با فارجه بر ضیافت بوقه اشام مکلین صکر رایور باز موه دیا آدودیاره
 کیز نیکم کنا بلرک مطالعده سفول اولمه صورتله ایچین بر طانی زمان کچر بومیم . بو مدت طرفنده و وارده
 اولمه شه کچلمرک مطالعده سفول اولوردی . بو صورتله آنا اولدولر که هباز زوجه و سبله اقراضین شنگ
 بلک فوسه بر طنده دوام ایدر کیدردی .

مکلنه را قلنده و فارصده کز خیلر

آنا اولدولر بولندونیم مدجه با ییمیم نر هدر برفیه کز خیلده سفدر قالماسدی . فوز دیلو مائلر کیم سنون اولدولر
 برلده

۱ - استغوره - بو دوا بولله قره طالع

۲ - اولویا و برات طرفینده

۳ - دو برو دلیک و اولدور بوللی با قلی با سه ایهیم . بولره هانه بولدریم کیم ایهیم

استفوده - بودا - قره طاغ

شماره استفوده به قدر نظم برادر مویلی بودی وارد . یا تخمیناً در حدود کین چاره دن و زو با
استفاده صاعه دونوب بوشهر صاعده بر فلدون هکله کینه بر وارین بود دوام ایلیک .
برهوی سنت و نسبتاً معمولاً در کین اطرافه کی طالع آغا جلک مسود . آبن سافلک ایلوویلی
بریلینو منقبت معوره ریلک شیر به بر کوبه واریلک . بواریسی بر طیارک توقف میندر . کویک
ای بر قوه سی وارد . برله دوام ایله که به طالع قرهده معور قوتلیک کولرینه تقارن اولور .
طایفه ماط برزی اوزرینه قورطیه منتم بر کوبری به واریلک . بوکوبری آرناد دولنت و صوره
کیزدیک آتار نا فعلک باشلیک لرندیز . بونک همای بائنده صوره ناریسی حکیم ایطیه جسم بر طالع
ملوکی اشکامانی بوسلر . طالعک آنلر کین بونک لسه قهصنه ایطیه ایله . آبن طالعک آنلر
و دیر بر نریک کنارینه اولون ایله قهصنک جمع بر طالعک ایله . جوارده کی جلده طالعک بر نریک
اوزرینه بر نریک نا وریسی ، قلدنخ اسکله قلم سورلی کویچور . دیرینه نریک بویچیه بر نریک طالع
آنلر دوام ایله ذوقن بر نریک کاهده صوره نا وریک اولونه واریلک . بولون اعتباراً لطف بر نریک
بائله . استفوده کی عائله شکت منظم رأس اولون بو شاط کونینک قیامته استفوده به حاکم
طالع کور و کله بائله .

استفوده به بغیر ایچیده اولرک ماط بر مودت بریلر . تاچین قلم سهرک همان مد طلع اولون *Rozafal*
طالع اوزرینور . منظم بر بول ایله مقیاس . مد طلعه اویچ بر مصلحه ایچیده اوزری بائینسه ایچیده بویلی
بر ایچره افامه بر نریک بر نریک وارد . بو شاط کی عائله سنسون بر قاریک قیدیر .
قلم اوج ساعدن مریک . قیود ایچری کرچه اوزری قانی بر دهلیله آبن قیوسنه بر نریک ساهبه
کریله . ایچری قسده کلپاردن جورطیه قراب بر طالع . اوصی قسده آخنده آتاری قالات
بر شاط کی سزله بغیرسی وارد . استفوده قلمسی بالقان قری اساسه قراب اولور .
قلمرک قایتوسنه بالقان قرین مد قلمرک سهرور . طالع بر نریک طالعین بر قسده نریک بیا مقله برابر
دیگر قیودن کین سهره ، کور ، کرب ، دیرینه و دیوانه سهرور ^{بیلر} طالع قری آینه بر نظارتی وارد .
اوده قرهده بو شاط کی عائله بائله یا بیره دین قوشونای طالع همیشده .
ایچیده سهری و کورک اسکله قلمرک آنلر . اویچهر دکالردن عایت اولون چایوش و کله

يك شهيد - آيه بگوئيد حق ما ضلک خاطر منی طا ستمون عبادتد
 ۶۶ اشقودون برمدن بود و دردن صکره اصل شده کلید . بویس نظم با مدعی ، بولک
 دیوارک محاط بفرجه مجیده مبه اغا طین اولوی ، با مدعی ، کلساری ، نظم اولوی ، دکا نری ، همی
 با نری ، غمانه ز ما ندن قلمه بولک کورت قرنا غلبه نیز و شریه بر نظره همه اید .
 کار بیه طا غلک آفنده و اشقوده کولک کناره *Chichera* کوی وارد . نومه یک
 خوشد . بشوقا صیغه قراله اهدا ایله بر تونک میورد .
 اشقوده نیک ز باریک بر لرزه بری ده شهید بیکیلو فرودمانده *Madi* بند اوزرنه ترک
 آزاره ککک طاسه کو برید . طرز همایس هفتین طازد .
 اشقوده نله اولرجه نظم بر صلمان فرارنی وارد . باقان عربی قلمه مدافعه اید صه ضایعات بوی
 مدفند .
 اشقوده وی آریلوی بویانا شهرنی و اریا اولو له حدوتی قد کون صکره بولده ایلیک
 تضاد ایلیله معور رجولک قبه بکن بارد . بار یاریم آی شکله بوقایس طاغ آتیش
 دوز بر ساهون عجات و بوقاری طوغزی بولکله شریه بر رود . بوقاری شنده تاریخی بار قلمه
 تمامه تقاسمه اولدیندن فراری انسانیت و برنگه در . قلمه خار صیده زردیانی بر تو خنده و ایکی
 طرغه اولر و کلابت بر چایسو وارد . بوزاده هم مقارده اسلام نفوس قالمش . بکن بار ساهون
 ال کوزه جاریان باسن قره طاغ قائلک سر اید . بغیر سنه سالدیخ اغا جلد وارد .
 باردن اعتباراً اطراف بیک کوز لشر بولده مظهر سیه ز شریه معاقب منقره شون بون لظافت
 کب ایدر . بوقه نیک بر آرز ایدینده کی بر بوغازه آنا اولمن و الما جبارن آریر . ۹۹
 اوللی قرمانی آوستریا حدوتیک نه قدر طبع اولدینی اکلایلی . هونله بوزاده اعتبار آهوشی دکی
 نقیب ایلیله بولک اوزرنه سه سته خان یاریم آطسه و بوکا ارجال ایدک ساهونه کی بوغوسلاد
 خانانه هاند ظریف ماکان ره رضای ایدر .
Budha وند کیلیدن قلمه اطراف سوله محاط تمامه ایلیان اسونزه بر ساحل قلمه سپهر قیوسه
 وند بیه آرماس آردون آدون طور . بولک غایت طار ، اولر طبعیم بویسنه در . سوقا نری
 اولر اولر بولک آریلا نیلیر . بوزاده نیز فقط الکر بکس بر اولده قلمه . نفس اسنا نوز لریک
 مدافعه بولک قاشد او کشف طار بر بولدن کیلیه کویله بر قویسالی وارد .

Handwritten text in Arabic script, likely a manuscript page. The text is dense and appears to be a continuous passage, possibly a letter or a section of a book. The script is cursive and fills most of the page.

میدان استخرده کونک کنایه که *Ruška* - قدر نظم ، یاری فیض طار بر یوزن اینه
 یکه فرشته . بوسا هر سید . به قافیه برگزیده . بودت بود غوریه به قدر طافز
 و جیلده بر طاع بودن کبدلکن صکره بود غوریه اووه سنه اینر . بوسا هر و اسع و مندر .
 بود غوریه هیچ بر غوریه ارا نه بر سرور . بودت هر تانود اولون فره طاع ایله علاقه سی
 اولینی صکره بر لیه معالجه سزه بو کویله دوله بر افاسه ایله . بولنه بر هاسی و اولنی وارده .
 بوزان اعتبار قیشیه طاموری بازیه طوری بر او وارده ای ناود صد دونه طوری کلکه طونون
 کیله . بوره خرابه بر قافیه مکرزی ایله . باقان عربنه نغمه ایله آ - ناورد هاسی صیه کردی .
 یاده و " اضا " اولو طاع بر سوزن کلکدن صکره صول طافده بولک مایه لار ، صاعده اویج کیلوه
 سافره استخرده کوی اوکده اوزره کیت کوج منب و مری بر منظره غصه ایله بولون استخرده بوزیلر

آولونیا - بران

اولونیا به لقب ایچون دراهن صکره فرابان کیله . دنگ و سیدرله ده کوردیکم بو فیه سوچنورده
 اوزون بر طاشر اساسی تشکیل ایله . بران ایله آرمیالیک زراعت مؤسسسی کورنور .
 بول اوزون بران لوشه سوچلی بر بورد . قونقره نکه طویلدن بولاسنه تا نین بر اهت وریسدر
 موزایه اولاسون قیری - واریلر . بوده موش و منظم بر قهرده . وریولنی عمر یاشا قیفلی بر زانی
 منب نه نظم ایندیره رک سوفا طریله انظامله شهرت بولان قیری ناسی ایچمه .
 اوزون مدت بک منب بر او وارده وادین و انانانک استرا تیکری قیفلردن و بومیانج سرتک
 ویرلاسه نکه نظم قیفله کیلکده صکره اسن بر زبون اورمانن آراسه لوشه دونه ایله رک اولونیا
 واصل اولور . اولونیا زروه سنه قانیا قلدس بولان بر طاعک انکریج بر سرورده . فقط شاهده
 مکره . لیان جوارنج پالرد و بو آ زده اسرین مکله کله تشکیل ایندیکم حکومت موقره نکه جالین او مکرده
 بو او آیلوی خرابه لر صفا بولان آنا خنقه ایله سو سوزن موزه حاله ازاغ ایله و دیوار . اسرین مکله کله
 حکومت موقره یاشور . اسفقا ناسی تعلیه ایله . آنا و لنگ اعلان عصاب ایله نیک میدان کورن
 بر بفر حاله قونقره اوزنه طوسه لنی نکل اوج برده لکلی و نیکه و آن اسرین مکله کله
 کله نکل اولور . بفر نکل یانج تریا کله اوی ده نکیس سلطوی ایسی ، کتا بلی و آتیفس ایله

آرینیا بیکمه اجیده زیاده نگاه اولفده بودی . بو نفسی ایشا و کوزلی بنا شهرک انقیز لر طرفه بومارتن
 ایله ایلیک ائاده کیم ییلر ن اولمده اوله بانغ و کتیاون چورلجه مرادیه جامی ده ظریف در .
 آولونبارون عودنده آیلونی خراب لرین و بریانی ماسر نی کور دک . یزانی زمانه خالمه بونام
 اولدک کیم بیدکن قلعه برانه کلدک .

شهره باقد شترنه آران اولغاری دینله و صفیه بلغاری آکدیران بران قلمسی سون عظمه
 اولدیه هاکم بروصفده پراشتم بولمکنده در . بران آبان طالعک یا جدرنج شریک اولدیه
 مزیه ، ههچین اولون بران اولدیه شترید . اولدیه سوز اوزوم مزیه کلمه در . اوزرینجه قوداده
 پاشانک باید دینی کوری اولدیه مهور در . شهرده کی ایندیر آلسنه سارایله بولون و بریونی
 عاله نه عاند اولون قوناغی ماضیت دیدیش فاطمه لاقنده در . شهرده کای رکاندر در . ایلچیل
 بولله قلمه بیجیلر . براره اکن برانکی کلیسا اجیلری جلب اولدیه در .
 عودتیه نیردی ، لوتنه و قزاقا بولله ترانه ووندک . صوبه ارنا اولغنده کی بولک ندرک
 اولدیه بالیدیه کبریلر نوزو اولدیه شرف دیره جلب قیمت معاویه فائز در .

دور ووندک ساحی

اشقودره طبیقله دور ووندک کبرکمه اولکونه ده اوغراوه . باره کیدن بولدن اولکونه حجه حاجیه
 طرفه فقط نظم بر بولدن صاط فد . اینلیور . شهرک یا شوسدن کبرکمه ایلومولده کی ترک
 پیراغی کورن قلعه آلتین بران اهران الله برون برلندن فرلیدیه ده نفاهده بولولور . چایودسا
 ساحه اینلیور . بوموقع غایت مونس و برنوس شطنه در . صاع طرفه اسکن و حجاب بر قلعه انفاض
 اجینه نیران اولر ، صولده کی نیرده اساهیل پاشا عاضی سولنه بر نایه اجیده بوغاسلدر
 طندون انشانه باشلان اولر . اولدیه ده کویله فقط ظریف بر بلاری بقیب ایند بچم دوزرنج
 لوظفه ، لوظفه براندی دینار . بولهنتم مومج بر طندون طبیع کوزلنی دیک طرفه بو قهرمان شهر فاضک
 عثمانی ها کینه آبرنامه اجیه باید تندی فدا کارلک فاطمه که ایله انشایه هنرمه حیانه اولدیه مومج در .
 دور ووندک نوبت اجود بوردوان ایتمار اولک مختلف دلرا نظره رعه اتمک در .
 بوردوان طاقه بیفتدت مکه روز بر ساه اینلیور . بران نیر آرز بولمکنک لوظون طاقه صفا
 اولر کلور . لوظون طاقه صفا بول شریکله نازده حال قدر بولور . بو اویکوی نظره اولر

آسانی قس قضا و ستره اهل ایوب . قطار و آغزل بله نظره س بله لطف .
 Risan و Castelnovo دن فکده ساحل ترک ایلیک سنک او وارون کلمدون فکر و فکر
 ساحل کلنور . بوهولده رضای ایلیله طلقه توانا لحن نظر دشن جله ایوب . راکوزه = دوروزنک
 باغداشیه بون برفان دهکا نوز لیسور . اوچور و لری دیوارل اورولسه فطیم بولون ستره ایچی اینلیور
 راکوزه = دوروزنک ای محافظه ایلیله معظم و متمم بر قلعا ایچ بر ایلیان شهر کون ساحل کرک
 طایغ خنک سورل محاط اولمى فطیم برفان دهکا آرتور بون سوک فارصده ده توسع ایچک جوله اولفد و بنار
 یا علیله هن بر آت البروده دوروزنک نوزده نامله تمایله ای بر ایلیک ستره ات ایلیله .
 اصل دوروزنک برفان ایل معروضه قالدیغون قلعه نله ایچدن کیم قال بالافزه قالدیلمد اورولسه و
 آتارغیقه دن معدود نازک برهنی بقعه ده برلرله نسبه کلمدی یا ایلیله . طایغ قس حقان سواقانله
 غایبه طار مردیو ایلیله . ستره ایچنه کی ایلیک سواقانلرله طارور . قلعه نله ایچک قنک اوزنه
 بنا اولان بوله طاره نله ایچک طایغ دکا نله کولور . عیاده نوزک برهنر بوله برکیسا *St. Sordani*
 ستره ایلیان و عیوبت دورنه اهل و کانه کیم اولان آتلی طرف دیکرله مزیم . اورتس ایچیه و
 نغ جقه دیواری سوک بر طایغ طرف یا . بر آت صاعه نغیمه بولک برکیسا . بلدی یا کس و دهکا ایلوه
 شین جهرورله اقامتگاه *Palais de Pestani* کورقلده در .
 بوسلایه فارصده غایبه طرف سولور وارور . ایچی کریمه آتله قانده بوله سونله بوله مرور
 سزبانله یوقاری بیقلقلده در . ات آتله قانچ ایچ قنکله ایلله سهروردر . جویار معدرکله یور .
 یا کس فطونک مجس . ایچیشم قدر محوس قونور و اوزرله قانچ اوردور ایلیله . برده طاسوله
 بریا صیه بر ایلی بر دلیک وار . غایبه کویله مجره سون بجه و بریلر ایلیله . دیکر قنکله ایلوه بجه
 و صلی . دیوارنه نغیمه آتلی کورولور . یا سونله طامله طامله صوا قیندر ایلیله . اورتزه بر قیانه
 کور و لیور مجیقلقلده فکره بر آت موصه ایله و صولری باید باریه ایلیک و کزه آتیلر ایلیله .
 بلدی طاره نله آتله غایبه شرح بر غا زین و لوفظه یا ایلیله . یا سون دکزه نظاره وار .
 قلعه نله فارصده آوستر یا . مجاریک زما ندن قانچ بونچ آتلی بونچ ایچ اولان هر دیلو نوزم آتلی
 جامع ایلیک اولمى دن متمم . اقامتگاه نغیمه سوزیف چا لیور و عیله لیور .
 دوروزنک نغیمه کی *Colosium* آتلی و قیلد ارسنوروه قاضیلر نله اقامتگاه ایلیله .
 بوماسی مشوم عیله یلیله در .

Lapad شهرک یلاتیدر . بک کینه دکلد . فقط این تنظیم اولتدر .
 دوبرو بک نوزد ، دینله یکی شهر کوزک و معمر اولقله برابر آثار عشقرون معدود دکلد . اصل
 یان بوزدورر .
 مید-کس دوبرو دیکه کلمه اولدیفدن ۱۹۱۶ (۱۹۱۷) کوی زبارت ایسک . اولکل دن حکمه
 بوزده برتزه یایده . کورقلک نزل سنه کی قاسقلده کینک . اقسام کلین ده نه بوکوزوم
 باقلربک نفاسی ایله مسهرور (قانت اللان) لوقظه سنه بیک . بوکله لوقظه بک مارقلربک
 معلومید . دوبرو بکله اصغاقوزی بک نفس اولدینبی کن بوزده بدیکوزده بک ای حاضر لاصنه ای .
 دوبرو بکدن عودنه ایدرکه ای برنقارده اثری اولدورده شوغوزک بوی شایر صبه اولیس بزه انکی
 بک ایجه ایله ایله . فیه برکجه بر هوره فیلره نقارده ایسک . چار شولک نزل نزل کی کینه
 نرمانی اندون بر بوله اید قلمه . وایده . کینه ، فراب بر ساه . ایجه ایجه بکینک اناقل
 دلاک برنک ماغلام تا وار . بو انقاصه بیقرن صیبه دوبرور . حاج نطشه ، کلبا نطشه ، ساعت
 نطسی ، حمام قسما نطسه . فنونیز ز مانه نالان د ۹۱ حوزو نطیس قلمه نکل سقران انجای
 صهر نکل بقرس کدیلمور . قلمه نکل آرقس بولک طاقلدر بوبرلشه .
 بوزدن اشقورده ط بقبله نرانه عودن ایدرک .

Avlonya - Berat

Avlonya'ya gitmek için Dıraç'dan sonra Kruya'dan geçilir. Diğer vesilelerle de gördüğüm bu kasaba sevimsizdir. Uzun bir çarşu esasını teşkil eder. Bir az ileride Amerikalıların zirâat müessesesi görünür. Yol üzerinde bulunan Luşne²⁵ sevimli bir yerdir. Kongrenin toplanması burasına tarihî bir ehemmiyet vermiştir. Muzakya ovasından Fiyeri'ye varılır. Bu da munis ve muntazam bir kasabadır. Vebriyonlu Ömer Paşa çiftliğini bir Fransız mühendise tanzim ettirerek sokaklarının intizamile şöhret bulan Fiyeri te'sis etmiştir.

Uzun müddet pek münbit bir ovada devamdan ve İtalyanların isticar ettikleri çiftliklerden ve bu meyanda Şevket Bey virilasının muntazam çiftliğinden geçtikten sonra eski bir zeytun ormanlığı arasından döne döne inilerek Avlonya'ya vasil olunur. Avlonya zirvesinde Kanita kalesi bulunan bir dağın eteklerinde bir şehirdir. Fakat tamamen sahilde değildir. Liman civarında binalar ve bu arada İsmail Kemal Bey'in teşkil ettiği hükümeti muvakkatanın çalıştığı ev mevcuttur²⁶. Bu ev Apoloni (Apollonia) harabelerinden çıkarılan âsârı atika ile süslenerek müze haline ifrağ edilmiş ve duvarına İsmail Kemal Bey'in hükümeti muvakkata riyâsetinden istifânâmesi ta'lik edilmiştir. Arnavudluğun ilânı isyân eylediği meydan güzel bir bağçe haline konularak ortasına Toskalığı temsil eden bir diyet heykeli dikilmiş ve altına İsmail Kemal Bey'in kemikleri nakl olunmuştur. Bağçenin yanında Süreyya Bey'in evi de nefis silâhları, eşyası, kitabları ve antikasını ile Avlonya'ya gelen ecnebilere ziyâretgâh olmakda idi. Bu nefis eşya ve güzel bina şehrin İngilizler tarafından bombardıman edildiği esnada kim bilir ne olmuştur. Ön yanındaki kiliseden çevrilmiş Muradiye Câmii de zarifdir.

Avlonya'dan avdetde Apoloni harabelerini ve Puyani manastırını gördük. Bizans zamanından kalma bu binada öğle yemeği yedikten sonra Berat'a geldik.

Şehre yaklaşırken Arnavud Belgrad'ı denilen ve hakikaten Belgrad'ı andıran Berat kalesi bütün azameti ile ovaya hâkim bir vaziyetde pür ihtişam yükselmektedir. Berat iki dağın yamaçlarında şehnişli evlerle müzeyyen, hususiyeti olan bir Arnavud şehridir. Ortasından Ozum (Osum) nehri geçmektedir. Üzerinde Kurt Ahmed Paşa'nın yaptırdığı köprü elân mevcuttur. Şehirdeki ebniyeler arasında müşârünileyhin bugün Vibriyoni âilesine âid olan konağı mazinin debdebesini hatırlatmaktadır. Şehirde yeni dükkânlar vardır. Otomobil yoluyla kaleye çıkılır. Burada eski bir iki kilise ecnebilere celb etmektedir.

Avdetde yine Fiyeri, Luşne ve Kruya yoluyla Tiran'a döndük. Cenubî Arnavudlukdaki büyük nehirlerin üzerine yapılan köprüler Zogo idaresine şeref verecek kıymeti mimâriyeyi hâizdir.

Dubrovnik Seyyahati

İşkodra tarikiyle Dubrovnik'e giderken Ülgün(Ulcinj)e de uğradık. Bar'a giden yoldan Ülgün cihetine sapınca dar fakat muntazam bir yoldan sahile kadar inilir. Şehrin çarşusundan geçerken otomobildeki Türk bayrağını gören halk elektirikî bir ihtizaz ile birden yerlerinden fırlayarak tezâhürde bulundular. Çarşudan sahile inilir. Bu mevki gayet munis ve bir kavis şeklindedir. Sağ tarafda eski ve harab bir kale enkas içinde yine harab evler, soldaki tepede İsmail Paşa'ya âidiyeti söylenen bir park içinde Yugoslavlar tarafından inşâsına başlanan otel, ortada küçük fakat zarif bir plajı tâkib eden rıhtım ve üzerinde lokanta ,ufak bir otel ve binalar. Bu hey'eti umumiye bir taraftan tabî güzelliği diğer taraftan bu kahraman şehir halkının Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmamak için yaptıkları fedakârlığın hatırası ile insanda hoş hissiyat uyandırmaktadır.

Dubrovnik'e gitmek için Buduva'dan itibâren yol muhtelif dilrûba manzaralar arz etmektedir. Buduva'dan dağa çıkdıktan sonra düz bir sahaya inilir. Buradan yine biraz yükselinelerek Lofçen dağı'na çıkan yola gelinir. Lofçen dağı'na çıkan yol şerid halinde ta zirvei cibâle kadar yükseliyor. Bu ürkütücü manzaralı güzergâhın aşağı kısmı Kataro (Kotor) şehri'ne isâl ediyor. Kataro ağzlarının manzarası pek latif. Risan ve Castelnovo (Herceg Novi)dan sonra sahil terk edilerek münbit ovalardan geçildikten sonra tekrar sahile gelinir. Bu havalide tesadüf edilen halkın tuvanalığı nazarı dikkati celb ediyor. Raguz'a = Dubrovnik yaklaşınca yol bir kat daha güzelleşiyor. Uçurumları duvarla örölmüş muntazam bir yoldan şehrin içine iniliyor.

Raguz = Dubrovnik iyi muhafaza edilmiş muazzam ve muhteşem bir kale içinde bir İtalyan şehri. Gerek sahil, gerek dağ kısmının surla muhat olması azametini bir kat daha arttırıyor. Şehir surun haricinde de tevessü' ederek büyük oteller ve binalar yapılmış hatta biraz ileride Dubrovnik numara 2 namile temamilen yeni bir ikinci şehir inşâ edilmiştir.

Asıl Dubrovnik bir hareketi arza maruz kaldığından kalenin içinden geçen kanal bilâhare kaldırılma örtölmüş ve âsârı antikadan madud binaların bir çoğu yıkılarak yerlerine nisbeten yenileri yapılmıştır. Dağ kısmına çıkan sokaklar gayet dar merdivenlidir. Şehrin içindeki ikinci sokaklar da

dardır. Kalenin eski kanal üzerine bina olunan büyük caddesinin iki tarafı dükkânlarla doludur. Burada güzel bir çeşme, büyük bir kilise, Sponza tesmiye olunan ve Cumhuriyet devrinde asılzâdegânın mecmeyi olan altı zarif direklerle müzeyyen, ortası açık ve nihayetinde duvarı büyük bir camlı zarif bina, bir az sağa dönünce büyük bir kilise, belediye binası ve daha ilerüde reisi cumhûrların ikametgâhı *Palais du Recteur* görülmektedir.

Bu sarayın haricinde gayet zarif sütunlar vardır. İçeri girince alt katda yine büyük sütunlar ve büyük mermer nerdibenle yukarı çıkılmaktadır. En alt katda iki karanlık oda mevcuttur. Buraya mumla giriliyor. Siyasî maznunların mahbesi. İçine beşe kadar mahbus konulur ve üzerlerine kapı örülür imiş. Yerde taşdan bir binacık yer ile bir delik var. Gayet küçük penceresinden yiyecek verilir imiş. Diğer karanlık oda da yine mücrimlere mahsus. Duvarında tazyik âletleri görülüyor. Başlarına damla damla su akıtılır imiş. Ortada bir kapak görülüyor. Mahbusinin katilden sonra bir âleti mahsusa ile vucudları parça parça edilerek denize atılır imiş.

Belediye dairesinin altında gayet ferah bir gazino ve lokanta yapılmış, yanından denize nezâreti var. Kalenin haricinde Avusturya - Macaristan zamanından kalma büyük ağaçlı bağçesi olan her dürlü levâzımı istirahatı câmi emperyal oteli pek muhteşem. Akşamları bağçesinde muzika çalınıyor ve yemek yeniyor.

Dubrovnik'in karşısındaki Lokrum adası vaktiyle Arşiduk Maksimiliyen'in ikametgâhı imiş. Burası meş'um addedilmektedir.

Lapad şehrin plajıdır. Pek geniş değildir. Fakat iyi tanzim olunmuştur. Dubrovnik numara 2 denilen yeni şehir güzel ve mamur olmakla beraber âsârı atikadan madud değildir. Asıl liman buradadır.

Hamidiye gemisi Dubrovnik'e gelmiş olduğundan (14 Haziran 1937) gemiyi ziyâret etdik. Öğleden sonra civarda bir tenezzüh yaptık. Körfezin müntehasındaki kaskatlara gitdik. Akşam yemeğini de yine bu körfezde balıklarının nefaseti ile meşhur (Tant Ellen) lokantasında yedik. Bu kibar lokanta yemek meraklılarının malûmudur. Dubrovnik'in istakozu pek nefis olduğu gibi burada yediğimiz de pek iyi hazırlanmış idi. Dubrovnik'den avdet ederken iyi bir tesadüf eseri olarak şöförün yolu şaşırması bize(i) Eski Bar'ın içine isâl etti. Kasabaya girince bir çok feslilere tesadüf ettik. Çarşunun nihâyetindeki geniş nerdibanlı uzun bir yol ile kaleye vardık. Geniş, harab bir saha. İçinde ancak bekcinin ikametgâhı olan bir tek sağlam bina var. Bu enkas yığını haşyet veriyor. Câmi yıkılmış, kilise yıkılmış, saat kulesi, hamam kısmen yıkılmış, Ceneviz zamanından kalan ve 93 Harbinde

yıkılmış kalenin sukutunu intac eden sarnıcın bakiyesi görülüyor. Kalenin arkası büyük dağlarla çevrilmiş.

Buradan İşkodra tarikiyle Tiran'a avdet eyledik²⁷.»

N O T L A R

1 Mehmed Reşad'la Vahideddin'in Mabeyn Başkâtibliğini yapan Sedâret Müsteşarı Ali Fuad Türkgeldi (1867-1935), bir çok eser kaleme almıştır: *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiye, Ma'ruf Simalar, Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiye, Görüp İşittiklerim*. Biyografisi için bk. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1949, s. VII-VIII.

2 *Rio De Janeiro Hatıraları; Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi* (Ankara, 1948) adlı iki eseri vardır.

3 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 3.

4 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 3.

5 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 3.

6 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 3.

7 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 4.

8 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 5.

9 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 5-6.

10 Arnavudlukda efendi tâbiri kullanılmadığı halde, Musa Efendi diye yadedilirdi. İşkodra ağalarından olup Osmanlı hâkimiyeti devrinde İşkodra vilâyeti evkaf memurluğunda bulunmuş, Arnavudluğun bir Osmanlı şehzâdesinin idâresi altında olarak imparatorluğa merbut kalmasına çalışmış, hattâ İşkodra'da Arnavut bayrağını indirerek yerine Türk bayrağını dikmiştir. Avusturya işgali zamanında da İşkodra'da hizmet etmiş, istiklâli müteâkip nezâretlerde bulunarak nihayet Arnavudluğun son dâhiliye nâzırı olmuşdu. Malûmatı ibtidâî, zabtu rabıtta, siyasî hasımlarını iskâtta kudret sâhibi bir nâzır, daha ziyade iyi bir polis müdürü idi. Sonradan Tiran'dan firar ederek İstanbul'a iltica etmiştir.

11 Hikmet Bey Delonya, meb'usan ikinci reisi idi. Mekteb-i Hukuk'dan mezundur. İlânı istiklâldenberi muhtelif vazifelerde bulunmuş, medeni kanun Adliye nâzırlığı zamanında yapılmıştır' Arnavudluğun ileri gelen hatiblerinden olduğundan meb'usanda faal bir mevkii vardı. Kırılın adamlarından ve Abdurrahman Ağa'nın tarafdarlarındanı. Bir çok meb'usları alarak Türk sefâretine gider, memleketin ahvali hakkında Âli Fuad Türkgeldi'yi tenvir etmeyi itiyat edinmiş bir muhib idi. Dostluğunu İstanbul'a ilticasından sonra da devam ettirmiştir.

12 Balkan harbinden evvel Mekteb-i Hukuk'da tahsil ile müddeiumumi muavini olmuş, ilân-ı istiklâli mütâkip Arnavudluğa giderek bir çok nezâretlerde, başvekâlette dirijanlılıkta bulunmuş, Zogo'nun kırallığından sonra da yine nâzır ve nihayet baş müfettiş mevkiine gelmiş idi. İtalyan tarafdarı olaması sebebiyle halk tarafından sevilmezdi. İtalyan işgalini müteâkip Adliye nâzırı sıfatıyla eski arkadaşlarının emval ve emlâkinin haczine dair kanun tanzim eylemesi de seciyesizliğinin bir misâlidir. Yunan-İtalyan harbi esnasında cephede bomba isabet ederek öldüğü ilân edildi ise de, Arnavudlar tarafından katledildiği şüphesizdir.

13 Arnavudlukda dahilî işlerde kıraldan sonra en kudretli şahıs mebus Abdurrahman Ağa idi. Hükümdarın lâlâsi olan bu adam, padişah diye yadettiği Zogo'nun tahsili zamanında İstanbul'da bulunarak memleketimizi öğrenmiş, ümmî fakat gayet kurnaz, temsil kabiliyetini haiz idi. Zayıf türkçesi ile siyâsî meseleler hakkında mütâlaalar yürütür, umumî ahvalden vukuf ile bahsedirdi. Kırallın mu'temini ve dahilî siyâsette has müşaviri olduğundan buna muhâlefet eden nâzırlar mevkilerinden emin olamazlar idi. Her gün muntazaman kahveye çıkar, bir çok meb'uslar ve iş sahipleri etrafını alırlar, vakitli vakitsiz kırallın yanına girmek selâhiyetini haiz olduğundan, duyduğunu, işittiklerini efendisine arz ederdi. Tiran'daki harem ve selâmlıklı evi ve ramazanda iftarı açık idi. Âli Fuad Türkgeldi ile dostluğu derin olup, sefârethâneye devam eder, Türk sefirini evinde harem dairesinde kabul ederdi. Ziyâretlerini İstanbul'da da devam ettirmiştir.

14 Son Maarif nâzırı Abdurrahman Bey Debre, Mekteb-i Mülkiye'dan birincilikle çıkdıktan sonra muhtelif hizmetlerde bulunarak Fâtih Belediye Müdürü olmuş, Zogo'nun Yugoslavya'dan avdetini müteâkip Tiran'a giderek mühim nezâretler işgal etmiştir. İsmi Edhem Toto hâdisesine karışmıştır. Türkçeyi pek güzel yazar ve memleketimize manevî rabbitalarını muhafaza ederdi. Dostluğunu İstanbul'a geldikten sonra da devam ettirmiştir.

15 Hafız Cemal İstanbul'da iken Debreli Fuad Bey'in pederi İsmail Paşa'nın imamı ve Başkumcuların ileri gelenlerinden biri idi. Bâb-ı meşihatta da bir vazifesi vardı. Zogo'nun mevkii sağlamaşdıktan sonra Abdurrahman Bey Debre ile Tiran'a giderek a'yan, meb'us, evvelâ sarıklı, sonra kalpaklı, nihayet şapkalı olmuştur. İşgali müteâkip İtalya'ya nefyedilmiştir.

16 Şevket Bey Virrası, Arnavudluğun en zenginidir. Elbasan'da büyüknüfuzu vardır. Balkan Harbinden evvelki Osmanlı meb'usasında, istiklâli müteâkip vekillikde, başvekâlette bulunmuş, kızını Zogo'ya nişanlamış idi. Zogo devlet reisliğini tasarlayınca nişanı iade ettiğinden kızını Cemil Dino'ya nikâh etmiştir. Bu suretle hükümdarla araları açılmış idi. Fakat paraya ve ikbale düşkün olduğundan aleni muhasamaya kalkışmayarak yine kendisini meb'us seçtirmiştir.

17 Hristiyan olan Arnavudlardan İşkumbi'nin kuzeyindekiler katolik ve güneyindekiler ise, ortodokstur. 1939 da yapılan sayıma göre, Arnavudluğun nüfusu 1.037.000 idi. Bunun % 69 u müslüman, % 20,5 i ortodoks ve % 10 u katoliktir.

18 İşkodra ovası.

19 *Buşatlı* veya daha sonra «*İşkodralı-zâdeler*» namıyla şöhet bulan bir âile. Fâtih devrinden 1831 senesine kadar Osmanlı devletince Arnavudluğun hâkimi olarak görevlendirilmişlerdir. Arnavudluk hâkimleri diye de adlandırabileceğimiz bu âile hakkında 1897 de İşkodra'ya maliye müfettişi olarak giden Ali Emirî Efendi'nin su eserine bk. *İşkodra Vilâyeti Şairleri*, Millet Ktp. Ali Emirî, Tarih, Nr. 1190 (makaleler ve ilâveler). Ayr. bk. C.D. Milakoviç, *Storia del Montenegro*, trc. G.A. Kaznaciçtra, Raguse, 1877, s. 80 v.d., 133 v.d.;

157 v.d.; H. Hecquard (Fransa'nın İşkodra konsolosu), *Histoire et Description de la Haute Albaine ou Guégarie*, Paris, 1859, s. 23 v.d., 433 v.d., 454. Şu teze bk. Ekrem Uykucu, «Buşatlı veya İşkodralı-zâdeler Âilesi, Tarih Sem. Ktp. Nr. 652 (çağdaş kaynak ve belgelere baş vurulmuştur).

20 Buşatlı âilesine adını veren Buşat kasabası, Drin nehri kıyısından İşkodra'ya 12 Klm. mesafededir. Ali Emiri'nin maliye müfettişi olarak İşkodra'da bulunduğu sırada (1897), eski nüfusunu kaybetmiş 700-800 haneli bir kasaba idi. Bk. *İşkodra Vilâyeti Şairleri*, s. 3.

21 Buşatlı âilesinin sonu olan Şerifi Mustafa Paşa (ölm. 1860) nın Kütahya Mutasarıfı Hüseyin Paşa ile evli kızı olabilir.

22 İşkodra'da Tabakhane mahallesinde inşâ ettirdiği bu zarif câmii (inşası: 1187=1773) Ali Emiri de görmüştür, *aynı eser*, s. 2.

23 Mehmed Paşa'nın ikinci oğlu olup Buşat'ta doğan Kara Mahmud Paşa, devlete isyân etmiş, 1796 da Karadağ üzerine yaptığı seferde Piyalo Pavloviç tarafından yakalanarak başı kesilmiş ve bu baş Çetine'ye götürülmüştür, bk. Milakoviç, *aynı eser*, s. 160 v.d., Hecquard, *aynı eser*, s. 445. Ayr. bk. Halil Nuri, *Tarih*, Türk. Yazm. İnkilâp Ktp. M. Cevdet, Nr. O, 111, 122/b v.d., Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, Ankara, 1960, s. 189; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, IV, 328. Devlet, Kara Mahmud Paşa'nın ölümünden memnun olmuş görünüyor. Nitekim, onun ölümü hakkında arz edilen mektup telhis olunduktan sonra, sadır olan 11 Rebiülâhîr 1211=24 Ekim 1796 tarihli hatt-ı hümayûnda «manzurum olmuştur, hazzettim» denilmektedir, bk. Başvekâlet Arşivi, Hatt-ı hümayûn tasnifi, Nr. 8831.

24 İşkodra'ya bağlı nahiyelere verilen ad.

25 Luşniye olacak.

26 Osmanlı meb'usu olup Arnavut isyanını teşvik eden İsmail Kemal Bey, 18 Ocak 1912 de Meclis-i meb'usan'ın feshi üzerine Avrupa'ya kaçmış, Balkan Harbi esnasında, Avlonya'da Arnavudluk istiklâlini ilân etmiştir (28 Kasım 1912).

27 Bize Tiran elçiliğinin bir kısmını neşretmek müsaadesini veren Âli Fuad Türkgeldi'nin yeğeni sayın Gülbün Türkgeldi'ye burada teşekkürü bir borç bilirim.